

A könyvben nagy súlyt kapnak a korai liturgikus kódexek, hiszen azok mind a bizánci ünnepnél tüntetik fel Demeter ünnepét, október 26-án. Így találjuk a nyitrai Szelephényi-evangelistariumban, illetve a Pray-kódexben is.

Itt jegyezzük meg, hogy a nyitrai kódex kutatása az utóbbi években megelégnél, bemutatják a reprezentatív „Zsigmond, Rex et imperator” című kiállításon is. Egyfelől (*Jaroslav Nemeš*: Nitriansky kódex a jeho posolstvo. Aachen, Óbuda, Nitra. Ružomberok, 2006.) felvetik, hogy Magyarországra kerülése után már nem is másolták át. Nemeš itáliai görög liturgikus tradícióra visszavezethető aacheni kéziratot pillant meg benne, érvrendszerében többek között helyet kap az is, hogy Szent Demeterhez hasonlóan Szent Ambrusnak és Szent Pantaleonnak is két-két ünnepe volt (Ambrusnak keleten július 27., nyugaton július 28.; Pantaleonnak keleten december 7., nyugaton április 4.).

A szlovákiai kutatás másik ágában *Vincent Múcska* általában a kézirat bizánci kapcsolatait hangsúlyozza, s kiemeli, hogy Demeter kivételével a többi keleti szent nyugaton is ismert, s éppen ezért érvel a magyar eredet, vagyis átmásolás mellett, noha nála, a korábbi Garamszentbenedekkel szemben, inkább Esztergom lép előtérbe (Byzantina et Slavica

Cracoviensia III. Craców, 2001.). Az új kritikai kiadás készítője, *Adrián Kácerik* szintén egy magyarországi görög hagyományokkal is rendelkező bencés monostort javasol, 1064/70 elé téve a másolást (Roma, 1998). Ezek alapján Demeter korai magyarországi tiszteletét nem építeném erre a kézíratra, még ha korai hazai használata vitán felüli is.

Szent Demeter tiszteletét egyébként, utólag, megerősíti a Pray-kódex, de a Csíziókban, a Kalendáriumokban és a Nagyobb sacramentariumban egyaránt október 26-án emlékeznek meg Demeterről, s egyúttal a nyitrai kódex keleti szentjeinek jelentős részéről is. Érdemes lenne nem csak Demeter, hanem a keleti szentek csoportjának összehasonlító vizsgálatát is elvégezni a nyugat-európai és magyarországi kódexekben.

Ismertetésünkben elsősorban a középkori történeti vonatkozásokra koncentráltunk, és csak utalni tudunk a társzerzők tartalmas, újat mondó elemzéseire. A könyv a sokszempontú, térben és időben messze kitekintő megközelítéseknek, illetve a sokszínű, történeti, liturgiátörténeti, zenetörténeti, művészettörténeti és néprajzi vonatkozások párhuzamosan futó, időként szerencsésen összetetalálkozó érvrendszereinek köszönhetően, rendkívül izgalmas olvasmány.

Veszprémy László

MARINO VIGANÒ

ARCHITETTI E INGEGNERI MILITARI ALL'ESTERO DAL XV AL XVIII SECOLO

(Livorno-Roma, 1999. Vol. I., 237 o.)

A XV. század végétől jól érzékelhető az a folyamat, amikor az addig alkalmazott ostromtechnika, a magas kővárakkal és az azok ellen felsorakoztatott ostromgépekkel, egy csapásra elvesztette a jelentőségét. A löfegyverek elterjedése gyökeresen átalakította a hadászati viszonyokat, mind a csatatéren, mind a védelem kérdésében. A széttagolt Itáliában azonban gyorsan tért hódított egy új építészeti módszer, aminek eredményeképp a korábbi kővárakból megszületett az új hadviselés támasztotta követelményeknek is ellenálló rendszer, az erőd. Ha arra keressük a választ, hogy

miért éppen ott kezdődött ez a változás, akkor meg kell állapítanunk, hogy az itáliai városállamok sorozatos összetűzései és háborúi során felgyülemlett tapasztalatokból ott realizálódott először ennek a gondolata, másodsorban Itália patinás egyetemlein képzett, a későbbiekben Európaszerte ismert várépítő mesterek, biztosították ehhez a szellemi hátteret.

Marino Viganò, az Università Cattolica di Milano professzora szerkesztésében olyan tanulmánykötet első részét tarthatjuk kezünkben, amelyben országokra lebontva vizsgálhatjuk az itáliai építészek és hadimérnökök

legfontosabb erősítési munkáit és életét a spanyol és Habsburg érdekeltségű területeken. A könyv érdekessége, hogy országoként a témában legjáratosabb történészek, mint Silvio Leydi, Juan Manuel Zapatero, Edmund Prohr és Quentin Hughes publikálják legfrissebb kutatásaikat olasz, spanyol, német és angol nyelven. Ez a mű abból a szempontból tekinthető kuriózumnak, hogy ez az első próbálkozás arra nézve, hogy az Európaszerte dolgozó itáliai származású hadimérnökök munkásságát és mindennapi életét összefoglalja és az olvasóközönség elé tárja.

Az első fejezetben, a téma sokszínűségéből adódóan, a szerkesztő keretet próbál adni a műnek, vázolja az itáliai várépítésekkel foglalkozó legfontosabb olasz és külföldi munkákat. Külön érdekessége, hogy bár magyar témával közvetlenül egyetlen tanulmány sem foglalkozik, mégis hivatkozást találunk Gerő László, Balogh Jolán, Marosi Endre és Szántó Imre több munkájára is. Emellett természetesen megtaláljuk a legfrissebb spanyol, német és olasz nyelven íródott publikációkra történő hivatkozásokat. A kötetben alapvetően itáliai származású, de spanyol, német, németalföldi, afrikai és gyarmati területeken dolgozó építésszek, hadimérnökök, térképészek munkáival és nem utolsósorban életútjukkal találkozunk, ami kissé meglepő, hogy egységes képet alkothassunk a könyvről.

Quentin Hughes Italian Engineers working for the Knights of Malta (Az itáliai építésszek a máltai lovagok szolgálatában) című tanulmányában rámutat arra, hogy Rhodosz erősítésén szinte kizárólag itáliai várépítésszek ismertek, mint a Fabrizio del Carretto nagymester (1513–1521) megbízásából dolgozó szicíliai Matteo Gioeni és a velencei Scarpagnino, majd Philippe Villiers de l'Isle Adams nagymester (1521–1534) kérésére a firenzei Gerolamo Bartolucci, a bergamói Gabriele Tadino da Martinero és a vicenzai iskolából Basilio. 1522-ben amikor a lovagrend Máltára vonult vissza, a firenzei származású Piccinót bízták meg, hogy, terveket dolgozzon ki a Sant'Angelo erőd, Notabile (Mdina) és a tripoli állomás megerősítésére, azonban minden valószínűség szerint ő csak elkezdte az erősítés kiépítését. 1535-ben, majd 1541-ben ismét a Rhodoszon dolgozó Tadino egyik tanítványát, a szintén bergamói Antonio Ferramolint bízták meg a munkálatok folytatásával. Az ő nevéhez köthető Ragusa partjainak

az erősítése; később a szicíliai alkirály szolgálatába állt és mindvégig ott is maradt, így a lovagrend csak rövid ideig „kaphatta kölcsön”. Ennek ellenére is az ő érdemének tekinthető, hogy a Sant'Angelo várat igazi erődé alakította, aminek eredménye az 1565-ös török támadás visszaverésében világosan megmutatkozott.

Antonio Bravo Nieto Entre la tradición medieval y el Cinquecento (A középkori tradíciók kezdete és a Cinquecento) című tanulmányában az észak-afrikai Melillát vizsgálja. A város 1497-ben került a Spanyol Birodalomhoz, Oran és Mazalquivir mellett az egyik olyan erőd, ami a XVI. század során mindvégig spanyol kézen maradt. Mivel Melilla közvetlenül érintkezett az iszlám területekkel, itáliai mestereket hívtak a megerősítésére, mint 1525-ben Barletta priorját, a Rhodoszról már ismert Gabriele Tadino da Martinengót és 1534-ben a ravennai származású Benedettót (Benedetto később még két észak-afrikai város, Bona (1535) és Bugia (1536) erősítését irányította). A szintén Rhodoszon dolgozó Antonio Ferramolino 1536–1539 között a mazalquiviri építkezéseknél volt jelen. Giovanni Battista Calvi és Giacomo Palero Fratin (vagy ahogy a spanyolok nevezték: „El Fratin”) mellett Battista Antonelli tervezte a mazalquiviri erődöt.

Az utóbbi életét *Juan Manuel Zapatero* El ingeniero militar Bautista Antonelli en las „Yndias Occidentales” 1581–1616. (Bautista [Battista] Antonelli, katonai építész és „Nyugat India”) című írása részletezi. Battista Antonelli (1545–1616) szinte egész életében a spanyol király szolgálatában állt, résztvevője volt számos kalandos utazásnak a koronagyarmatokra, mely területeken számos erőd megtervezése fűzhető a nevéhez. Első útja 1581–1584 között a Magellán-szoroshoz vezetett, mivel II. Fülöp őt bízta meg a szoros megerősítésével és új erőd építésével Angosturán. A flotta december 9-én futott ki Cadizból Alvaro Flores Valdés parancsnoksága alatt. A helyzetet azonban jól jelzi Antonelli 1583. május 24-én, testvérének írt levele, amiben arra utasítja, hogy kérjen visszatérési engedélyt, mert sem felszerelése, sem segédje nincs, hogy befejezhesse a munkálatokat. John Hawkins és Francis Drake és a többi angol kalóz tevékenysége miatt II Fülöp kiadta „A gyarmatok megvédésének tervét” (Plan de defensa de los Dominios. In: *Marino Viganò*,

Architetti e ingegneri militari all'estero dal XV al XVIII secolo, Livorno–Roma, 1999. Vol. 1. 123. o.), így 1586-ban, Juan de Tejada és Antonelli vezetésével, expedíció indult a Karib-szigetek partjaihoz. Nyolc év alatt a legfontosabb munkáikként San Juan, Santo Domingo, Havanna, Portobello és Panama erődítésein megtervezése említhető. Amikor Antonelli 1615-ben, hetven évesen visszavonult, 45 év szolgálati időt tudhatott a háta mögött.

Silvio Leydi Prime note su Giovan Giorgio Settala, cosmografo, cartografo e ingegnere milanese (Giovan Giorgio Settalaról, a kozmográfusról, térképészről és milánói építészről szóló első feljegyzés) című munkájában öszszetett életutatót mutat be. Giovan Giorgio Settala 1520-ban született Milánóban és 1570-ben hunyt el Spanyolországban, miután 26 évet szolgált ott. Jártas volt a kozmológiában, a térképészetben, de elsősorban hadimérnök-ként tartották számon. Firenze, Lucca, Pisa és Modena erődítésein is dolgozott, utóbbi helyen Giovan Giorgio néven, az egyik leghíresebb hadimérnök, a később Magyarországon is dolgozó Giovan Maria Olgiati tanítványaként. 1541. augusztus 23-án V. Károly „cosmografo imperiale” (birodalmi kozmográfus) címmel tüntette ki Giovan Giorgio Settalát, aki életét ezután leginkább a térképészetnek szentelte.

Charles van den Heuvel Bertoromeo Campi Successor to Francesco Pacciotti in the Netherlands (Francesco Pacciotti utódja Bertoromeo Campi Hollandiában) című munkája egy építészeti metódusváltást mutat be. 1568. februárjában az antwerpeni erőd megtervezője, Francesco Pacciotto elhagyta a várost, mert szinte semmi jövedelmet nem kapott, felesége és gyermeke pedig majdnem éhenhalt. Alba herceget lenyűgözte Pacciotto turini erődterve és amikor a madridi Titkos Királyi Tanácsot sikerült meggyőznie, hogy Spanyolország egyik legforrongóbb városát meg kell erősíteni, határozottan Pacciottit szemelte ki erre a célra. A helyzet azonban kissé bonyolultabbá vált, mert II. Fülöp féltestvére, Pármai Margit németalföldi építészeket bízott meg, hogy Amsterdam, Groningen, Maastricht, Utrecht és nem utolsósorban Antwerpen városait is tegyék jobban védhetővé, ami a Pacciottival való szakításhoz vezetett. Annak ellenére, hogy Alba, a békülés jeleként, az esedékes összeget maga vitte el Pacciottinak, az sohasem tért vissza a Németalföldre.

Az itáliai építész távozását követő időkben azonban egyre többen kezdtek – többé-kevésbé jogosan – kritizálni munkáit, ugyanis, általában már a helyszín kiválasztása előtt kész tervekkel rendelkezett és a bevált erődítési mintákat alkalmazta. Amikor Bartoromeo Campit nevezték ki új építésznek, radikális változtatásokkal látott neki az építkezéseknek, az útegek régebbi helyükre való visszahelyezésével kijavította a védművek hibáit és új mellvédekkel növelte azok védelmi erejét. A tanulmányban a két építész összehasonlításakor kialakuló különbséget talán Groningen esetében figyelhetjük meg a legjobban, amikor is Campi három különböző terve közül az ötszög alapú citadellatervet fogadták el, mert az tért el legjobban Pacciotto terveitől. A kialakult helyzetet Achille Tarducci, Magyarországon szolgáló hadimérnök 1600 körül írt véleménye tükrözi a legjobban: „Erődöket két módon lehet tervezni, egyedül a művészettel, vagy a művészet és a helyszín figyelembe vételével ... Azok az erődök, amelyek a művészetet a helyszínnel kombinálják, mindig jobbak és hatékonyabbak lesznek, mint ahol csak a művészetre figyeltek.” (*C. Promis: Gli ingegneri militari della Marca d'Ancona*, [Torino, 1865.] Bologna, Forni, 1970. 65. o.)

Edmund Prohr Die Festung die Düsseldorf und die italienische Festungsbaumeister (A düsseldorfi erőd és az itáliai várépítések) című tanulmánya Jülich, Kleve és Berg hercegség központja, Düsseldorf erődítését foglalja össze. A város története a bolognai Pasqualini családdal köthető össze. Alessandro, a „hercegség egész területének építőmestere” és fiai, Massimiliano, valamint Giovanni 1549–1580 között egy sor fontos védelmi tervet dolgoztak ki és építettek fel, köztük talán a legjelentősebb a jülichi erőd volt. A család harmadik generációjához tartozó ifjabb Giovanni Pasqualini nevéhez Düsseldorf (1596–1605), és a Wessel (1587–1607) erődítési munkálatai fűzhetők; 1588–1595 között Lübeck és Mülheim számára is készített tervet, de megvalósításuk már nem egyedül az ő feladata lett.

A német államok másik kiemelkedő katonai építész a toszkánai Marradiban született Rocco Guerrini (1525–1596) volt, azon kevés protestáns itáliai mérnökök egyike, akiknek az ellenreformáció szolgálatába kellett lépniük. Guerrini 1561-ben állt szolgálatba Franciaországban, ahol Metz védműveinek építke-

zésén vett részt, de mint tervező és hadimérnök leginkább a német területeken szerzett magának hírnevet. *Thomas Biller* Architektur und Politik des 16. Jahrhunderts in Sachen und Brandenburg (Építészet és politika a XVI. században Szászországban és Brandenburgban) című tanulmányában legjelentősebb munkáiként említi Szászországban Drežda (1569), Lipcse (1573), Königstein (1575), illetve Brandenburgban Spandau (1578), Küstřin (1579) és Peitz (1580) erődítéseit.

Brigitte Hauptner – Rudolf Hauptner Zur Tätigkeit italiaenische Festungsbaumeister im Rahmen der Reichsverteidigung in und um Wien (Itáliai várépítőmesterek tevékenysége a birodalmi védekezésben Bécsben és környékén) című tanulmánya a Bécsben foglalkoztattott mesterek életét vázolja. Az itáliai hadimérnökök az 1530-as évek elejétől vettek részt komolyabban a Habsburg Birodalom területei védelmének kiépítésében. A luganói

Domenico dell'Allio tervei alapján készültek Bécs bástyái, illetve Graz (1544), Klagenfurt (1544), Marburg (1554) és Radkersburg erődítési tervei. A pisai Sigismondo da Preda, Francesco Tebaldi, Francesco da Pozzo, de mindenekelőtt Pietro Ferrabosco magyar területen is jelentős munkákat végeztek.

A fenti életrajzi ismertetőkből kiderült, hogy ezek az építészek nagyon változatos utat jártak be, minden országban más-más problémákkal kellett megküzdeniük. Mindenképpen megjegyezendő azonban, hogy amíg a XV. és a XVI. század az „*uomo universale*”-k százada volt, amikor a vár- és városépítészeti még nem vált szét, és amikor egy hadimérnök még mindenhez értett, addig a XVII. századra elindult egyfajta specializáció, aminek eredményeként szétaprózódott a korábban egységes „szakma,” és számos új mérnöki szakirány keletkezett.

Labancz Csaba